

Caroline Mathilde og det naturlige moderskab

FORFATTER: Ida Rosenstand Faurholdt, ph.d. i Historie, Museumsinspektør på Museum Nordsjælland

EMNEORD: Caroline Mathilde, Struensee, Hirschholm Slot, Rousseau, Det naturlige moderskab,

Abstract

Hirschholm Castle in North Zealand was in 1771 the setting for the Danish Queen Caroline Mathilde's affair with Johann Friedrich Struensee and the upbringing of Crown Prince Frederik. This article investigates whether Caroline Mathilde can be seen as practicing a new form of motherhood.

Using contemporary printed sources such as travel letters, advice literature and portraits and based on Norbert Elias's theories of court culture and Rousseau's ideas about natural child-rearing, the study shows that Caroline Mathilde broke with the norms of court etiquette by breastfeeding and caring for her children herself in accordance with the Enlightenment ideas about natural motherhood.

The study shows that there co-existed two opposing views of Caroline Mathilde's motherhood at the time. On the one hand, she was praised for breastfeeding and personally caring for her children, on the other hand, she was criticized for leaving all the upbringing of the Crown Prince to Struensee, who was harsh in his method. Caroline Mathilde, however, seems to have familiarized herself with childcare literature and taken part in her son's upbringing, and the study emphasizes that Caroline Mathilde was a pioneer and role model in the practice of natural motherhood.

Indledning

En af Danmarkshistoriens mest kendte begivenheder er affæren mellem kongens livlæge Johann Friedrich Struensee og dronning Caroline Mathilde, der som bekendt endte i 1772 med dronningens landsforvisning

og Struensees brutale henrettelse. I den nyere forskning er der kommet et øget fokus på Caroline Mathildes politiske rolle, hvor det hovedsageligt er blevet diskuteret, om Caroline Mathilde aktivt tog del i Struensees reformpolitik, eller om hun var et viljeløst offer for en politisk situation, hun enten ikke forstod eller ikke kunne håndtere.¹ Derimod har der ikke været meget fokus på Caroline Mathildes agens og betydning i egen ret.

Under opholdet på Hirschholm Slot i 1771 fandt opdragelsen af den 3-årige kronprins Frederik sted, hvor det bærende element var Jean-Jacques Rousseaus principper om fysisk og social hærdning. Imidlertid er det hovedsageligt med fokus på spørgsmålet om, hvorvidt dronningen delte Struensees synspunkter, at Caroline Mathildes pleje og opdragelse af sine børn er blevet behandlet i forskningen.² Det er blevet påpeget, at Caroline Mathilde i samtiden fremstod som den hengivne moder, der vægtede det naturlige og nære forhold til sine børn, og at dette styrkede hendes popularitet i den brede offentlighed.³ Overfor dette står synspunktet, at selvom hun interesserede sig for sin søns opdragelse, var hun fraværende som mor og overlod ham tidligt til en amme og senere til Struensees hårde opdragelse.⁴

I denne artikel vil der derfor blive bragt et nyt perspektiv til diskussionen ved at fokusere på, hvordan Caroline Mathilde praktiserede sit moderskab, og hvordan billedet af dette blev formet og udbredt i samtiden og den umiddelbare eftertid. Med brug af blandt andet Norbert Elias ideer om sociale normer vil det i artiklen blive belyst, om hun gennem sin børneopdragelse og selvscenesættelse kan siges at have udfordret den traditionelle dronningerolle, og om hun kan ses som frontløber for praktiseringen af en ny form for moderskab. Indledningsvist følger en kort gennemgang af hovedtrækkene af Caroline Mathildes liv som dansk dronning.

¹ Amdissen: *Til nytte og fornøjelse*, 2002, s. 41-42; Elling: "Mandelberg", 1938, s. 502; Bregnsbo: "Enevældens dronninger", 2002, s. 45-46; Bregnsbo: *Caroline Mathilde*, 2007, s. 229.

² Se f.eks. Bregnsbo: *Caroline Mathilde*, 2007, s. 141-144.

³ Se f.eks. Langen: *Den afmægtige*, 2008, s. 288.

⁴ Engberg: *Den standhaftige tinsoldat*, 2009, s. 37-38; Olden-Jørgensen: *Børn som ingen andre*, 2025.

Historien kort fortalt

Den 1. oktober 1766 blev den 15-årige engelske prinsesse Caroline Mathilde regerende dronning af Danmark og Norge, da hun blev gift med sin 17-årige danske fætter Christian 7. Hun var datter af den britiske tronarving Frederik Lewis af Wales, som dog døde kort før hendes fødsel, hvorfor hendes bror Georg (3.) var tronarving. Caroline Mathilde voksede op uden for hoffet i London med sin mor og sine syv søskende.

Fig. 1: Caroline Mathilde malet af Jens Juel. Datering 1769. Olie på lærred. Statens Museum for Kunst.

Christian 7. var med Bregnsbos ord "*mentalt derangeret*",⁵ men ikke desto mindre nedkom Caroline Mathilde den 28. januar 1768 med en tronarving, den senere Frederik 6. Kort efter tog kongen på sin store otte måneders lange udlandsrejse, som livlægen Johann Friedrich Struensee deltog i som rejselæge. Struensee fulgte med kongen tilbage til Danmark, og omkring nytår 1770 indledte Caroline Mathilde og Struensee en affære.⁶

Fig. 2: Johann Friedrich Struensee. Portræt af Johann Friedrich Struensee af K. Hansens fra 1824 efter Jens Juels original. Kongernes Samling Rosenborg.

⁵ Bregnsbo: *Caroline Mathilde*, 2007, s. 65.

⁶ Bregnsbo: *Caroline Mathilde*, 2007, s. 100.

Da Caroline Mathilde den 7. juli 1771 fødte datteren Louisa Augusta på Hirschholm Slot, var de fleste i samtiden ikke i tvivl om, at Struensee var den virkelige fader, selvom kongen officielt anerkendte hende som sin datter. Struensee, der havde vundet kongens tillid, udstedte samtidig et væld af forordninger i sin iver efter at reformere samfundet efter oplysningstidens idealer. Det medførte en række magtfulde fjender.

Natten mellem den 16. og 17. januar 1772 gennemførtes et kup mod Struensee, hvor han blev arresteret, og den 28. april 1772 blev han henrettet. Caroline Mathilde blev sendt til Kronborg med Louise Augusta, som hun stadig ammede, men uden sin lille kronprins. Efter at være blevet skilt fra kongen måtte hun i maj 1772 tage afsked med sin datter for at rejse til sin brors besiddelser i Celle. Her døde hun af sygdom allerede som 24-årig den 10. maj 1775.

Teori og empirisk materiale

Moderskab og dronningeroller er omdrejningspunkterne for undersøgelsen. Som teoretisk ramme anvendes Norbert Elias' teorier om herskeres opretholdelse af kontrol gennem etablerede sociale normer til forståelsen af, hvilke forventede normer der var til dronningerollen. Caroline Mathildes indflydelse kan også forstås ud fra Elias' ideer om spredningen af den aristokratiske elites manerer og opførsel til borgerskabet og ned som en del af den større civilisationsproces.⁷

For at belyse dronningerollen og dens betydning inddrages Vivi Jensens og Clarissa Campbell Orrs karakteristika af denne.⁸ Som teoretiske og metodiske indgange til analysen af moderskab anvendes historikerne Anne Løkke og Elisabeth Badinters fokus på moderkærlighed og relationen mellem børn og forældre som historiske fænomener.⁹ Derudover inddrages Jean-Jacques Rousseaus og John Lockes samtidige idéer om børneopdragelse.¹⁰

Det empiriske materiale er den samtidige litteratur og korrespondance af hovedsageligt Reverdil, Biehl, N.D.

⁷ Elias: *The Civilizing Process 1*, 1978.

⁸ Jensen: "Danmarks brud", 2000; Orr (red.): *Queenship*, 2004.

⁹ Løkke: *Døden i barndommen*, 1998; Badinter: *Kærlighed i tilgift*, 1981.

¹⁰ Rousseau: *Emile*, 1762; Locke: *Om opdragelsen*, 1693.

Riegels, Bernstorff, Reventlow og Mary Woolstonecraft, arkivalier af Johan Bülow og uddrag af den samtidige børneplejelitteratur i form af Rebours "Raad til Mødre" fra 1771. Til forståelse af iscenesættelsen af hendes moderskab analyseres skitser til et gruppebillede udført af Peder Als.¹¹

Caroline Mathilde i forskningen

Den omfangsrige forskning i Caroline Mathilde, Struensee og Christian 7. har skabt et solidt fundament for kendskabet til såvel persongalleri som tidsånden i 1770'ernes Danmark.¹² I det følgende vil aspekter og pointer fra forskningen af relevans for undersøgelsens fokus på Caroline Mathildes betydning og moderskab blive fremhævet.

I "Hofkronik" fra 1945 fremstiller kunsthistorikeren Christian Elling Caroline Mathilde som en romantisk, ung og uselvstændig pige. At Elling ikke nærer megen tiltro til hendes intellektuelle formåen, fremgår af følgende bemærkning om hendes læsning: "*Vi kender enkelte af de Bøger, hun anskaffede i Sommeren 1771, og kan nok anføre to af dem for Morskabs Skyld. Montesquieu's L'ésprit des loix har næppe besværet den unge Fyrstinde i de varme Dage (snarere Struensee)*".¹³

I kontrast til Elling står den nyere bølge af forskning i Caroline Mathildes og Struensees historie med Asser Amdissens "Til nytte og fornøjelse" fra 2002. Med fokus på hendes politiske rolle, argumenterer Amdissen for, at Caroline Mathilde ikke var passiv, men at hun "*formodentlig i ret høj grad [var] en medspiller for Struensee og en assistent, som han kunne trække på i mange affærer*".¹⁴

Bregnsbo betoner i sin biografi over Caroline Mathilde, at hun dannede mode ved at spadser og ride med herrebukser, hvilket han så som udtryk for den frigørende ideologi, som Struensee også dyrkede. Han fremhæver også, at hun tog personligt aktiv del i sine børns opdragelse, hvilket Bregnsbo bruger til at pege

¹¹ Elling: "Omkring et gruppeportræt", 1944, s. 10.

¹² Se f.eks. Bregnsbo: *Caroline Mathilde*, 2007; Amdissen: *Til nytte og fornøjelse*, 2002; Langen: *Den afmægtige*, 2008.

¹³ Elling: *Hofkronik*, 1945, 54-55; citat s. 61.

¹⁴ Amdissen: *Til nytte og fornøjelse*, 2002.

på sandsynligheden for, at Caroline Mathilde indtog selvstændige standpunkter, der var med til at gøre hende til den politiske oppositions samlingspunkt.¹⁵

Senest har Sebastian Olden-Jørgensen i sin undersøgelse af Frederik 6.s barndom skildret Caroline Mathildes og Struensees opdragelse af kronprinsen.¹⁶ Olden-Jørgensen belyser, hvilken opdragelseslitteratur Caroline Mathilde bl.a. læste, og han kommer med nye betragtninger om Struensees opdragelse af kronprinsen. Det er Olden-Jørgensens gennemgående syn, at Caroline Mathilde med det samme fik sin søn overdraget til en amme og ellers var fraværende som mor. Selvom hun nok under kongens store udlandsrejse fra 6. maj 1768 til januar 1769 fik *"både tid til at tage sig af sin skrantende nyfødte søn og til at gøre sig tanker om hans opdragelse"*¹⁷, overlod hun al opdragelse af kronprinsen til Struensee, da han kom ind i billedet. Imidlertid synes Olden-Jørgensen at overse de mange beskrivelser af Caroline Mathildes pleje af sine børn, der peger i en anden, mere positiv, retning end billedet af den fraværende mor, hvilket vil blive uddybet senere.

Til belysning af iscenesættelsen af moderskabet i portrætkunsten vil Ellings¹⁸ og Vejlby¹⁹ analyser blive inddraget. Med hjælp af Vivi Jensen, Clarissa Campbell Orr og Norbert Elias defineres karakteristika for den dronningerolle, Caroline Mathilde forventedes at udfylde, og dernæst redegøres der i hovedtrækkene for de i samtiden florerende ideer om børneopdragelse i form af Jean-Jacques Rousseaus og John Lockes tanker herom.

Dronningerollen

Vivi Jensen fremhæver, at den vigtigste opgave for en dronning var at føde tronarvingen, hvilket var en legemliggørelse af en alliance mellem to slægter og ofte også mellem to lande. Ægteskabet gjorde hende til *"på samme tid sit nye lands førstedame og dets fornemste gidsel"*, da hendes tilstedeværelse var en garant

¹⁵ Bregnsbo: *Caroline Mathilde*, 2007, s. 141-142.

¹⁶ Olden-Jørgensen: "Børn som ingen andre", 2025; Riegels: *Kronprints Frederich*, 1786.

¹⁷ Olden-Jørgensen: "Børn som ingen andre", 2025, s. 25.

¹⁸ Elling: "Omkring et gruppeportræt", 1944.

¹⁹ Vejlby, *Barndommens lande*, 2021; Vejlby: "Voksenlivets prisme", 2017.

for, at hendes slægt ikke krænkede det nye hjemland. Som Jensen pointerer, var det dog ikke at betragte som en moderne offerrolle, da hun som fyrstedatter var opdraget med henblik på dette. Fyrstedatteren vidste, at hendes fornemste opgave var at konsolidere sin slægts ære, prestige og interesser, hvilket blandt andet kunne sikres langt ude i fremtiden af hendes eventuelle børn og deres efterkommere.²⁰

Ifølge Clarissa Campbell Orr kan en dronnings magt være formel eller uformel og udøves politisk, socialt eller kulturelt. Den formelle magt tilkom f.eks. en dronning, når hun blev formynder for sin mindreårige søn, eller når hendes mand var fysisk fraværende. Den uformelle magt forløb gennem en række variable, såsom dronningens egen personlighed og ambitioner, sociale og kulturelle evner, fromhed og hvorvidt ægteskabet udviklede sig til et personligt bånd mellem kongeparret. Derudover kunne den uformelle magt også afspejles i hendes såkaldte "dynastiske kapital", som bestod i cementeringen af enten allerede eksisterende politiske eller diplomatiske alliancer mellem familier eller i skabelsen af nye.²¹

Også Langen pointerer, at "*dronninger var først og fremmest fødmaskiner*". De var aktiver på markedet for fyrstelige ægteskaber og alliancer, og selvom dronninger formelt set var uden politisk betydning, gav hoffet kvinder mulighed for at øve indirekte indflydelse ved protegering, alliancer med mere.²²

Hvad angår opdragelsen af børnene var det normen, at fyrstebørn blev opdraget af barnepiger fra fødslen, og under deres opvækst kom de i opdrageres og læremestres varetægt. Deres forhold til forældrene blev derfor af mere formel karakter.²³

Adfærdskodeks ved hoffet

I "*Court Society*" undersøger Norbert Elias med udgangspunkt i det franske hof under Louis 14. - Louis 16. mekanismerne i hoffet med dets spind af normer og forventninger, der styrede adfærden hos hoffets personer. Hofetikette og ceremoniel praksis fungerede som et middel til social kontrol, og dette strenge

²⁰ Jensen: "Danmarks brud", 2000, s. 105, 109.

²¹ Orr (red.): *Queenship*, 2004, s. 7-14.

²² Langen: *Den afmægtige*, 2008, s. 156.

²³ Jensen: "Danmarks brud", 2000, s. 112-113.

adfærdskodeks sikrede, at enhver handling og udtryk overholdt de etablerede normer, som igen afspejlede hoffets hierarkiske struktur. Den enkeltes opførsel ved hoffet blev omhyggeligt reguleret for at styrke den eksisterende magtdynamik og sociale orden. Hofetikette fungerede som et redskab til at opretholde kontrol og sammenhængskraft i hoffet.²⁴

Den sociale realitet blev direkte afspejlet i den rang og anseelse, samfundet og ikke mindst kongen havde tildelt én. Den sociale kontrol var med til at sikre sig mod eventuelle trusler udefra mod ens privilegier. En person uden plads i samfundet var mere eller mindre ikke værdifuld i hverken egne eller andres øjne.²⁵

Om påvirkning af modeller fra én klasse til en anden, fremhæver Elias, at i den sociale udvikling udgør en bestemt klasse centrum for en proces, og hvis en særlig struktur i samfundet er givet, vil denne klasse skabe modeller for andre klasser, som modtager dem og assimilerer dem.²⁶

Elias fokuserer primært på hofsamfundet og ikke direkte på en dronnings rolle. Men i forlængelse af det strenge adfærdskodeks, der var herskende i det enevældige system, må man antage, at dronningen som en central figur ved hoffet forventedes at legemliggøre disse idealer og foregå som et godt eksempel på de dyder, der blev påskønnet her. Ligesom hoffolkene var dronningens adfærd både en afspejling af hendes status og en styrkelse af de samfundsmæssige normer, der opretholdt hoffets hierarkiske struktur.

Det naturlige moderskab – Locke og Rousseau

Rousseau udgav i 1762 den filosofiske afhandling "Émile eller Om opdragelsen", der skitserer, hvordan man opdrager et barn til at blive et moralsk og selvstændigt menneske. Det var en videreførelse af filosofen John Lockes tanker om, at børn skulle lære at tænke selv. Det var en grundlæggende tanke hos Locke, at opdragelsen var altafgørende for et menneskes karakter senere i livet, og at de små indtryk i barndommen havde varige konsekvenser. Et barn er uden medfødte ideer, hvorfor opdragelse var afgørende for dets

²⁴ Elias: *Court Society*, 2002, s. 97-101.

²⁵ Elias: *Court Society*, 2002, s. 103-126.

²⁶ Elias: *Civilizing process 1*, 1978, s. 116-117.

udvikling. Alt, hvad et barn ved, kommer af erfaring og sansning. Locke var imod fysisk straf og mente, at opdragelse burde baseres på fornuft, disciplin og positive rollemodeller, og, da en stærk, sund krop var lige så betydningsfuld som et veludviklet sind, var motion, udendørs aktiviteter og en enkel livsstil vigtig. I de tidlige år var karakterdannelse vigtigere end akademisk viden, og læreren skulle mere fungere som en vejleder end en autoritær figur.²⁷

Rousseaus "Émile" er struktureret som en fiktiv beretning om opdragelsen af en dreng ved navn Émile. Hovedpunkterne er, at opdragelse skulle følge barnets naturlige udvikling, og at man skulle støtte barnets vækst gennem frihed og erfaring. Læringen skulle ske gennem erfaring, da børn lærte bedst gennem konsekvenser, ikke straf. Moralske og abstrakte lektioner skulle ikke gives for tidligt, og barnet skulle beskyttes mod skadelige påvirkninger og selv udvikle dømmekraft over tid. Målet var, at barnet blev opdraget til at kunne tænke selv og handle med fornuft i stedet for blot at adlyde af frygt eller vane.

Ifølge Rousseau var en vis hårdhed gavnlig – ikke grusomhed, men fasthed og disciplin gennem naturens konsekvenser. Hvis barnet derimod blev beskyttet mod al ubehag, ville det blive svagt. Hårde oplevelser som sult, kulde eller fiasko opbyggede styrke, robusthed og selvstændighed. Ægte styrke kom af at overvinde modgang, ikke af at blive forkælet. Derudover var det en af Rousseaus læresætninger, at mødre selv skulle amme deres børn.²⁸

Historikeren Anne Løkke påpeger, at hovedbudskabet i den børneplejelitteratur, som skrev sig ind i Rousseaus oplysningsprojekt, var, at man skulle stole på naturen, give børnene lys og luft, befri dem for det stramme svøb og give dem "*moderens mælk, tid og kærlighed*".²⁹ Det er disse oplysningsidealer, der her defineres som det naturlige moderskab. I det følgende sættes scenen i forhold til forventninger til den nye dronning, og hvilke førstehåndsindtryk der var.

²⁷Locke: *Om opdragelse*, 1693.

²⁸ Rousseau, *Émilie*, (1762), s. 17.

²⁹ Løkke, *Døden i barndommen*, 1998, s. 239.

Caroline Mathildes naturlighed

Med den 15-årige Caroline Mathilde fik det danske hof et nyt kvindeligt midtpunkt, og særligt den unge dronnings naturlighed blev beskrevet i rosende vendinger. Således blev hun beskrevet af bl.a. embedsmanden A.P. Bernstorff i oktober 1766 til sin far A.G. Bernstorff: *"Hun er meget naturlig, som engelske kvinder næsten altid er"*. Et par uger senere skrev han, at *"Alle er henrykte over hendes mildhed og hendes ånds livlighed"*.³⁰

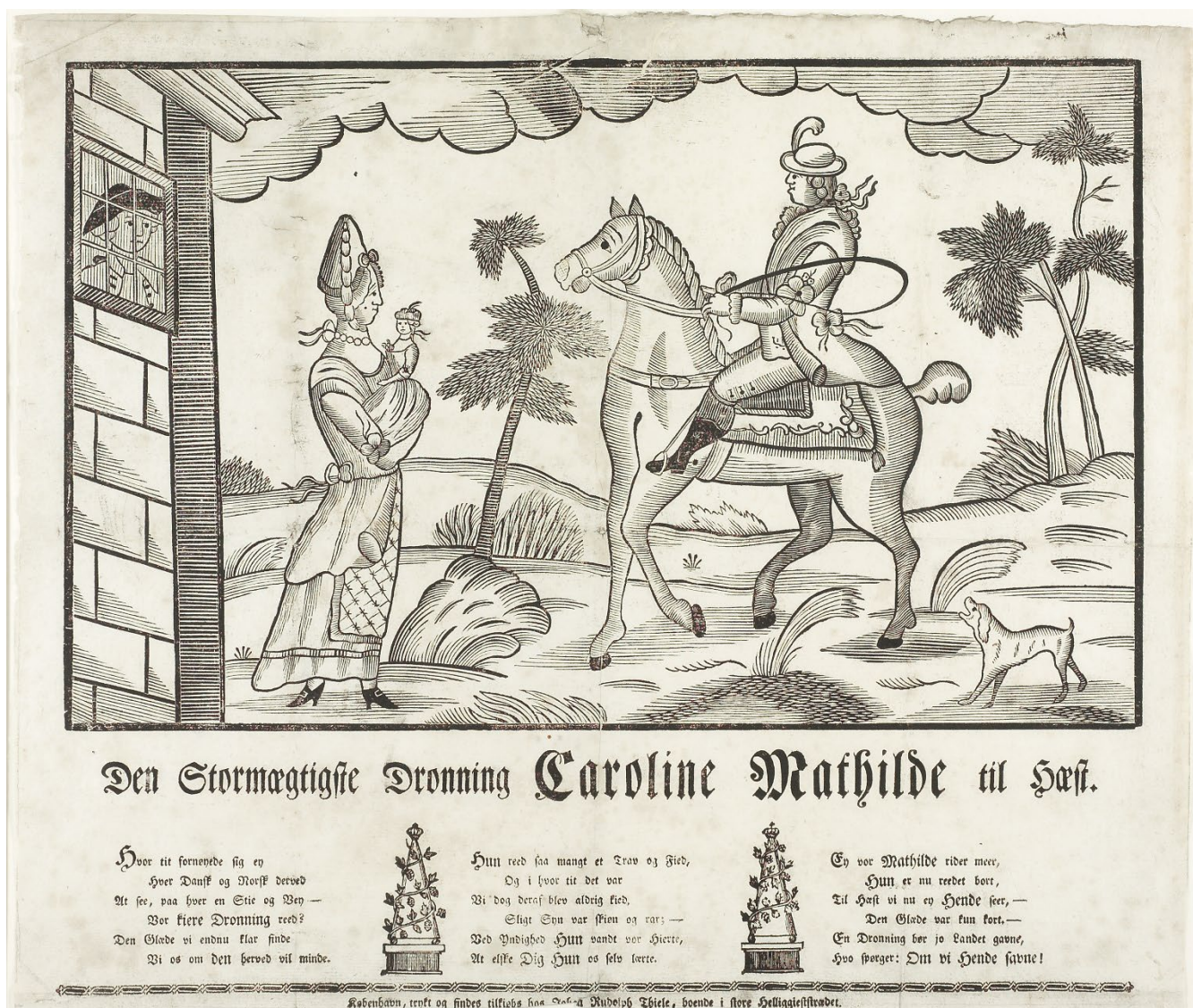

Fig. 3: Caroline Mathilde til hest. Kisteblad trykt i 1772. Dronning Caroline Mathilde ses på denne satiretegning til hest, iført et mandsdragtlignende rideudstyr, som forargede samtiden. Bag tremmerne ses Struensee, mens deres lille datter, prinsesse Louise Augusta, bæres af en barnepige. Der var en del usikkerhed blandt tidens skribenter om, hvor langt man kunne gå i kritik af dronning Caroline Mathilde. Museum Nordsjælland.

³⁰ Egen oversættelse af: Friis: *Bernstorffske papirer*, 1904, nr. 431-432, dateret Kbh. hhv. 25. okt. og 4. nov. 1766, s. 356-7; Bregnsbo: *Caroline Mathilde*, 2007, s. 56.

Som niece til den populære, nu afdøde, dronning Louise, var forventningerne i Danmark høje til endnu en dronning af engelsk herkomst. Som forfatteren Dorothea Biehl beskrev det i 1784, dvs. nogle år efter begivenhederne: *"Forventningen om en engelsk prinsesse syntes at genopvække nationens kærlighed til Lovise"*.³¹ Også E.S.F. Reverdil, der tidligere havde været lærer for Christian 7. som kronprins og af Struensee i 1771 var blevet kaldt tilbage til et hofembede, beskrev i sine erindringer om verdenens førstehåndsindtryk af Caroline Mathilde som meget positive, men at dette dog ændredes noget, da hendes opmærksomhed siden blev rettet alene på Struensee.³²

Caroline Mathildes opvækst havde været isoleret fra hoflivet. Selv skulle hun have sagt til H.C. von Bothmer, der som en del af bryllupsforberedelserne havde besøgt enkeprinsessen af Wales:

"Jeg er aldeles ubekendt med hofsproget; jeg ved mere om planter end om mennesker, og jeg er bedre til at gøre brug af de blomster, som naturen frembringer, end dem, som hofmændene smykker deres ord med".³³

Der synes således at have været store forventninger til en dronning af engelsk herkomst. Caroline Mathildes naturlighed og livlighed blev fremhævet ved hoffet, ligesom naturligheden også synes at have været en del af hendes egen selvforståelse. Den dynastiske kapital, som Orr har påpeget var en del af en dronnings uformelle magt,³⁴ var i Caroline Mathildes tilfælde rundet af, at hun var søster til den engelske konge Georg 3. og niece til den populære dronning Louise, hvilket må have været medvirkende til, at hun fra starten blev modtaget med meget velvilje.

Amning og moderkærlighed

Vivi Jensen påpeger i sin karakteristik af dronningerollen, at normen var, at fyrstebørn blev opfostret af barnepiger fra fødslen, og at de under opvæksten kom i opdrageres og læremestres varetægt.³⁵ Men på dette

³¹ Biehl: *Biehls breve*, 1901, s. 181, jf.: Langen: *Den afmægtige*, 2008, s. 98-99.

³² Reverdil: *Struensee*, 1916, s. 164.

³³ Bregnsbo: *Caroline Mathilde*, 2007, s. 24.

³⁴ Orr (red.): *Queenship*, 2004, s. 7-14.

³⁵ Jensen: *"Danmarks brud"*, 2000, s. 113.

punkt skilte Caroline Mathilde sig ud ved selv at amme Louise Augusta. Om hun også ammede kronprinsen, fremgår ikke klart. Historikeren Langen påpeger, at Christian 7. efter kronprinsens fødsel havde omtalt Caroline Mathilde som *"Ammen formedelst hendes store Bryster"*, hvilket ifølge Langen var en henvisning til hendes mælkefyldte bryster.³⁶ Kilden hertil er Johan Bülow, men Bülow skriver dog om tiden kort efter Caroline Mathildes ankomst til Danmark, hvorfor udsagnet ikke kan bruges som indicium for, at hun ammede. Blandt de kilder, der påpeger, at Caroline Mathilde selv ammede sin søn, er føromtalt Riegels, som i 1786 skrev følgende:

*"Det Danske Folk kan endnu ikke nævne en kiærlig Moder der opofrede alle Forlystelser for at opamme sin Søn, uden at tænke sig Caroline og hendes eneste Trøst og Glæde vores Kronprints. Mange vare de Planer Moderen lagde for sin diende Søns Opdragelse, hun udførte trolig den første nødvendige, selv at pleje og selv at elske ham."*³⁷

Riegels kommentar står dog ikke uimodsagt, idet Johan Bülow, der vel at mærke efter Struensees fald i 1773 blev kammerjunker og kronprinsens vejleder, har noteret følgende i margenen til Riegels beretning:

*"opamme sin Søn. Dronningen opammede ikke Kronprintsen, men blot Printsessen. Printsens havde en Amme, Madam Merts, som jeg har kiændt, og seet, hun kom adskillige Gange til Printsens i hans yngre Aar, medens jeg var der."*³⁸

Ud fra Bülows note konstaterer historikeren Olden-Jørgensen, at *"Prins Frederiks tidligste barndom var som alle andre fyrstelige og adeliges: han blev født den 28. januar 1768, behørigt vist frem og overdraget til en amme. I hans tilfælde hed hun madam Merts, men i øvrigt vides ikke noget om hende, så man må antage, at alt forløb ganske normalt."*³⁹

Vi har dog kun Bülows ord for, at kronprinsen fik en amme, men vi ved ikke, hvornår hun blev ansat, eller om

³⁶ Langen: *Den afmægtige*, 2008, s. 232, Johan Bülow: *KB NKS 2913*, s. 61.

³⁷ Riegels: *Kronprints Frederich*, 1786, s. 17.

³⁸ Riegels: *Kronprints Frederich*, 1786, s. 36.

³⁹ Olden-Jørgensen, *Børn som ingen andre*, 2025, 94. Se også Engberg: *Den standhaftige tinsoldat*, 2009, s. 38.

Caroline Mathilde selv har ammet kronprinsen i en periode, ligesom det heller ikke kan udelukkes, at Caroline Mathilde delvist ammede sin søn sideløbende med en amme.

Som tidligere fremhævet, beskriver flere samtidige kilder, at dronningen brugte det meste af sin tid med sin nyfødte søn.⁴⁰ Det peger på, at Olden-Jørgensens udsagn om at kronprinsen "*behørigt [blev] vist frem og overdraget til en amme*" bør nuanceres.

Hvad Louise Augusta angår, kan vi som sagt med større sikkerhed sige, at Caroline Mathilde selv ammede hende. På Christiansborg var der en hemmelig trappe mellem Struensees og Caroline Mathildes værelser, hvilket Struensee under retssagen mod ham bl.a. forklarede med, at Caroline Mathilde brugte trappen, når hun skulle amme Louise Augusta.⁴¹

Den tyske pædagog Johann Bernhard Basedow havde allerede i 1759 fremhævet amningens fordele i sin fremlæggelse af, hvordan det fornemme barn blev så beskyttet, at det endte med at blive mere skrøbeligt end bondebarnet. I modsætning til det fornemme barn der havde "*en god Amme*", var bondebarnets største fordel netop, at det blev ammet af sin egen mor: "*Men et Bonde-Barns største Fordeel bestaaer derudi, at dets egen Moder er dets Amme, som elsker det med en naturlig Tilbøjelighed, og hvis Melk ikke saa let kand blive fordervet, som et fornemme Barns Ammes Melk*"⁴².

Basedow begrundede det med, at bondebarnets moders mælk var sundt på grund af hendes følelser for barnet, sin moral og bevægelse under arbejdet, mens ammen, som jo var betalt for, havde sin egen nytte for øje, hvilket fordærvede mælken. Løsningen for de fornemme mødre var ifølge Basedow at finde en amme, som var "*ung, frisk og sund af et sagtmødt og muntert Gemyt, og som har seet sig en Smule om i Verden*".⁴³

Som tidligere nævnt, var Rousseau også en stærk fortaler for, at alle mødre selv ammede:

"[...] nedlader mødrene sig selv til at amme deres børn, blomstrer familielivet op: naturlige følelser vågner i alle hjerter, og landet bliver atter befolket [...] Kærligheden til hjemmet er den bedste modgift mod slette sæder

⁴⁰ Jørgensen og Skovgaard: *Danske dronninger*, 1910, s. 289.

⁴¹ Amdissen: *Til nytte og fornøjelse*, 2002, s. 119.

⁴² Basedow, *Børneopdragelse*, 1759, s. 7-8.

⁴³ Basedow, *Børneopdragelse*, 1759, 9.

*[...] Lad kvinderne først blive mødre igen, så vil mændene snart følge efter som fædre og ægtemænd".*⁴⁴

Historikeren Anne Løkke påpeger, at der fra 1769 til 1801 blev udgivet en bølge af børneplejelitteratur på dansk, som skrev sig ind i oplysningsprojektet omkring Rousseau med dets fokus på naturen og på "*moderens mælk, tid og kærlighed*". Bøgerne var henvendt til den læsende overklasse, hvor ammer, barnepiger og andre tjenestefolk var en selvfølgelig bestanddel i børneplejen.⁴⁵

Filosoffen og historikeren Elisabeth Badinter understreger, at moderkærligheden optrådte i slutningen af det 18. århundrede som et nyt begreb. Der var sket omslag i mentaliteten, hvor forestillingen om moderen og hendes rolle havde ændret sig fuldstændigt. Fra 1760 vrimlede det med skrifter, der foreskriver mødre personligt at beskæftige sig med deres børn og at amme dem. Det italesættes, at det er en forpligtelse for kvinden fremfor alt at være moder.⁴⁶ Kunsthistorikeren Anna Schramm Vejlbj påpeger, at også i kunsten dyrkedes moderkærlighed og den ammende moder, hvilket ses af filosofen og kunstkritikeren Denis Diderots anmeldelse af Jean-Baptiste Greues skitse "*Den højt elskede moder*" i 1765.⁴⁷ Caroline Mathildes amning skal derved ses i lyset af denne debat, der eksisterede i samtiden.

Det blev bemærket, at Caroline Mathilde ammede. Således dedikerede Barthold Johan Lodde i december 1771 den danske oversættelse af franske Madame le Rebours bog "*Raad til Mødre som ville selv opamme deres børn*" til dronning Caroline Mathilde.⁴⁸ Lodde hylder i forordet Caroline Mathilde for selv at amme, og forordet, der indledes med "*Allernaadigste dronning!*" følges op af en redegørelse af bogens formål: at få mødre til at amme og at fordrive fordomme herfor. Dronningen fremhæves for selv at have foregået med et vigtigt eksempel:

"Deres Majestæt (...) som ved sit eget høyformaaende Eksempel har visst Mödre den hellige Pligt, som de ere Deres Afkom, Dem selv og Deres Fædreneland skyldige". Forordet afsluttes med et ønske om, at "*De endnu*

⁴⁴ Rousseau, *Emilie*, (1762), s. 17.

⁴⁵ Løkke: *Døden i barndommen*, 1998, s. 219.

⁴⁶ Badinter: *Kærlighed i tilgift*, 1981, s. 115.

⁴⁷ Vejlbj, *Barndommens lande*, 2021, s. 180.

⁴⁸ Løkke: *Døden i barndommen*, 1998, s. 219, noter s. 230; s 239; 244.

*ufødte Slægter skulle kappes om at ophøye DERES MAJESTÆTs Naun for en saa betydelig Frelse og Velgierning, naar de föle Virkningen af Deres egne Mödres kiærligste Omsorg.”*⁴⁹

Ud fra forordet kan vi konstatere, at det var en udbredt viden, at Caroline Mathilde ammede, og alene i kraft af dette forord må kendskabet være blevet yderligere udbredt til en større læserkreds. Lodde hyldede dronningen for med sit eget eksempel til efterfølgelse at have vist mødre denne *”hellige pligt”*. Caroline Mathilde fremhævedes derved af Lodde som foregangskvinde inden for moderomsorg og amning, og selvom Caroline Mathilde skrev sig ind i en eksisterende debat om amning, var det ikke normalt blandt 1770’ernes overklasse at amme, hvilket Basedows forskrifter fra 1759 om den ideelle amme også vidner om.⁵⁰

Fig. 4 Caroline Mathilde skildret med sine to børn. Kobberstik i *"The Ladys Magazine"*, London efteråret 1771.

⁴⁹ Rebours: *Raad til Mødre*, 1771, forord.

⁵⁰ Amdissen: *Til nytte og fornøjelse*, 2002, s. 119.

Caroline Mathildes spædbarnspleje

Om Caroline Mathildes pleje af sin søn, kronprinsen, blev der i april 1768 skrevet følgende:

*"Efter Fru Plessens Bortrejse er hun den meste Tid alene eller sammen med sin Prins, som endnu ikke har nogen Gouvernante – hun vilde gerne selv være det, sagde hun for nogle Dage siden til min Svoger, men Etiketten fordrede, at man tog en Gouvernante".*⁵¹

Caroline Mathilde vakte således opmærksomhed ved personligt at tage sig af kronprinsens pleje – også inden Struensee kom ind i billedet. En anden der skrev i positive vendinger om dronningens moderskab, er Birgitte Sofie Gabel, som var en af hoffets mest feterede damer. I et brev til Reverdil beskriver hun dronningens omsorg for kronprinsen:

*"Dronningen er den ømmeste og mest agtværdige Moder, man kan tænke sig. Hvad der forbavser mig i en Grad, jeg ikke kan sige, er, at hun søger at skaffe sig saa stor Kundskab som muligt om, hvorledes man bedst kan opfostre et barn i hans Alder, og at hun med en beundringsværdig Omhu stræber efter at lære mere og mere i Forhold til de Krav, hendes Søns Opfostring stiller til hende. Hun har tit sagt mig, at hun med usigelig Fornøjelse læse de Afhandlinger, hun kunde faa fat paa, om Børns moralske Opdragelse, men at hun fandt, at saa lille som hendes Søn var, maatte det være hans fysiske Udvikling, der tænktes paa. Senere, sagde hun, vil jeg gaa videre".*⁵²

I fru Gabels beretning fremgår det således, at Caroline Mathilde ivrigt søgte indsigt i børneplejelitteraturen. På grundlag af en nyudgiven beretning fra 1786 om kronprinsens opdragelse, skrevet af oplysningsmanden og historikeren Riegels, der senere blev kammerpage for kronprins Frederik, har Olden-Jørgensen belyst en af Caroline Mathildes inspirationskilder til kronprinsens opdragelse. Her påpeger Olden-Jørgensen, at fortællingen var den, at Caroline Mathilde i 1768 var inspireret af en beretning skrevet af Péréfixe om opdragelsen af den franske Henri 4. Denne havde fået en upylret opdragelse meget lig den jævne befolknings

⁵¹ Jørgensen og Skovgaard: *Danske dronninger*, 1910, s. 289. Citatet findes i Jørgensen og Skovgaards værk, men desværre oplyses det ikke nærmere om hvem kilden, fru Sneedorff, var, eller hvor det nedskrevet findes.

⁵² Jørgensen og Skovgaard: *Danske dronninger*, 1910, s. 289; Fjelstrup: *Karoline Mathildes Hof*, 1909, s. 93.

børn med det formål at gøre ham mere robust.⁵³ Riegel var ikke førstehandsvidne, men havde sine oplysninger fra Caroline Mathildes tidligere overhofmesterinde Margrethe von der Lühe.⁵⁴

Fhv. museumsinspektør ved Nationalmuseet, Ellen Andersen, påpeger, at Lockes og Rousseaus tanker om betydningen af frisk luft og hygiejne for barnets sundhed vandt indpas i 1760'ernes England blandt velhavende forældre. Børn blev ikke svøbt stramt, og de større børn bevægede sig frit med bart hoved og bare ben. Senere bredte barnemoden sig til kontinentet. Ifølge Andersen må Caroline Mathilde have kendt de nye principper fra sit engelske hjemland.⁵⁵

Kronprinsens opdragelse

Kilderne beskriver, hvordan Caroline Mathilde ammede Louise Augusta og måske også kronprinsen i en periode, ligesom hun personligt tog sig af deres pleje og satte sig ind i barneplejelitteraturen. Ét var spædbarnsplejen, men noget andet var opdragelsen af den lille kronprins, som var kontroversiel. Eftersom den offentlige anklager antydede, at hensigten med den barske opdragelsesmetode var, at kronprinsen skulle komme af dage, gav Struensee sin egen udlægning af opdragelsen i sit forsvarsskrift, som var undertegnet den 2. april 1772.

Ifølge Struensee havde kronprinsen haft en svag fysisk konstitution og et frygtsomt, egensindigt sind og for at afhjælpe dette, fik han kun simple, kolde fødevarer som frugt, brød, vand, ris, mælk og senere kartofler. Han blev badet i koldt vand to til tre gange om ugen, gik letpåkædet og om vinteren uden sko og strømper. Han fik lov til at gøre, hvad han ville, og hvis han faldt, skulle han rejse sig selv. Man sørgede dog for at fjerne alt, hvorved kronprinsen og hans kammerat kunne komme til skade. Der blev ikke gjort forskel mellem kronprinsen og hans kammerat, og det var forbudt tjenere at tale til dem. De eneste straffe der blev taget i brug, var, at de ikke fik frokost og blev ladet alene i et værelse. Det lå Struensee meget på sinde, at kronprinsen

⁵³ Olden-Jørgensen: *Børn som ingen andre*, 2025, s. 96-97.

⁵⁴ Olden-Jørgensen *Børn som ingen andre*, 2025, s. 96-97; Riegels: *Kronprints Frederich*, 1786, s.18.

⁵⁵ Andersen: *Danske dragter*, 1977, s. 157.

ikke for tidligt lærte sin klasses kendetegn at kende for ikke at blive forfængelig, og han betonedede, at den bedste type opdragelse er den, der kommer tættest på det naturlige.⁵⁶

Opdragelsen bestod således i fysisk og psykisk hærkning, og Struensee mente selv, opdragelsen havde været en succes. Ifølge Struensee var opdragelsesprincipperne legitimeret ved, at de stammede fra kongen, mens dronningen både anerkendte dem og praktiserede dem.

Olden-Jørgensen har påpeget, at selvom der var store ligheder med opdragelsen af kronprinsen og Rousseaus opdragelsestanker, herunder at naturen var det bedste læremiddel, og det at blive styrket og hærdet var helt centralt, så var der dog den forskel, at kronprinsen skulle opdrages uden megen voksenkontakt, hvilket ikke var en tanke groet hos Rousseau.⁵⁷ I det følgende ses nærmere på de rygter om kronprinsens opdragelse, der florerede i samtiden og den nærmeste eftertid, og på hvorvidt Caroline Mathildes moderskab også stod for skud.

Opdragelsen i Hirschholm

Den kontroversielle opdragelse af kronprinsen blev hurtigt et omdrejningspunkt for rygter.⁵⁸ Således skrev A. P. Bernstorff den 7. juli 1770 til J.H.E. Bernstorff:

*"Den Maade, hvorpaa Kronprinsens Opdragelse ledes, er for Øjeblikket Genstand for almindelig Interesse. Det paastaas, at man har til hensigt nøjagtigt at følge Rousseaus Forskrifter. Han er ingen Regler og ingen Tvang underkastet, han spiser, naar han er sulten, sover, naar han er søvnig, og gaar til Sengs, naar han vil..."*⁵⁹

Citatet viser, at opdragelsen af kronprinsen, som var inspireret af Rousseaus principper, men altså ikke fuldstændig identiske med dem, allerede fandt sted sommeren 1770.⁶⁰ Året efter, fra juni til november 1771, var det Hirschholm Slot, der dannede ramme om Caroline Mathildes og Struensees opdragelse af den da 3-

⁵⁶ Hansen: *Inkvisitionskommissionen*, 1824, s. 34-36. se også Olden-Jørgensen: *Børn som ingen andre*, 2025, s. 100.

⁵⁷ Olden-Jørgensen: *Børn som ingen andre*, 2025, s. 101-102.

⁵⁸ Se bl.a. Olden-Jørgensen: "Struensee-affæren", 2010, s. 206.

⁵⁹ Friis: *Det danske hof i 1770*, 1900, s. 32, brev 23.

⁶⁰ Olden-Jørgensen: *Børn som ingen andre*, 2025, s. 101 ff.

årige kronprins Frederik. Opholdet ved Hirschholm muliggjorde et lille, intimt hof, i behørig afstand fra København. Reverdil, som var førstehandsvidne til hoflivet ved Hirschholm, beskrev i sine erindringer det intime hof i Hirschholm således:

"...der var noget over det hele noget vist borgerligt og simpelt (...) En Fremmed maatte nødvendigvis føle sig forbavset over (...) denne familiære Tone og over Synet af et Hof, hvor der slet ingen store Herrer fandtes og blot nogle faa Adelsmænd".⁶¹

Den hofetikette, som Elias påpeger var et middel til social kontrol for at sikre en styrkelse af den eksisterende magtkultur, synes ophævet på Hirschholm.⁶² Snart løb der ifølge Reverdil rygter om kronprinsens opdragelse:

"Alvorlige Klager hørte man baade ved Enkedronningens Hof, ude i Byen og rundt i Landet over Kronprinsens Opdragelse, eller rettere over, at man endnu ikke var begyndt at opdrage ham. Han opholder sig i Haverne ved Hirschholm, hed det, prisgivet for det barske Vejrlig og sin egen barnlige Uforsigtighed, da han ikke har andre om sig end to Børn af allersimpleste Herkomst, som man har givet ham som Legekammerater. Man vil holde ham nede i en Barnetilstand og gøre ham aandssløv; maaske haaber man endog at kunne bringe ham ud af Verden, thi hans legemlige Opdragelse er saa haard, at den sætter hans Liv i Fare".⁶³

Ifølge Reverdil var der således alvorlige rygter i omløb om den (mangel på) opdragelse, kronprinsen var udsat for, og at hensigten med den kunne være at tage livet af ham. Hvad angår dronningens rolle i opdragelsen, skrev Reverdil følgende:

"Dronningen kunde nok gaa med til at give sin Søn en forkert Opdragelse, da den jo lededes af en Mand, der havde sine Systemer i Orden; men hun var en meget god Moder og gav sig saa meget af med sine Børn, som hun kunde for sin høje Stilling. Når Hoffet paa Grund af slet Vejr maatte blive paa Hirschholm en Dag, da de ovenomtalte landlige Maaltider skulde finde Sted, vise Dronningen sig altid efter Desserten med sin Datter paa Armen og sin Søn ved Haanden, medens hans to smaa Legekammerater holdt hende i Kjolen. Hun lod til

⁶¹ Reverdil: *Struensee*, 1916, s. 164.

⁶² Elias: *Court Society*, 2002.

⁶³ Reverdil: *Struensee*, 1916, s. 166.

*at være stolt af sine egne og sine antagne Børn og til henrykt at nyde den Lykke af være Moder.”*⁶⁴

Ifølge Reverdil gik Caroline Mathilde således med til sønnens opdragelse, som dog var ledet af Struensee. Selvom Reverdil tydeligt ikke billigede kronprinsens hårde opdragelse, så fremhæver han fortsat Caroline Mathildes moderskab og beskriver, hvorledes hun personligt tog sig af sine børn, så ofte hun kunne. Ifølge denne beskrivelse var kronprinsen og hans kammerater ikke overladt til sig selv hele dagen.⁶⁵

Riegels rettede derimod en skarp kritik af, at Caroline Mathilde lod Struensee komme med på råd: *”Dronningen gjorde det i den bedste Hensigt indtil Struensee kom paa Raad med, da blev al Haardhed drevet til Grusomhed imod et svagt uskyldigt, spædt Barn”,* og han tilføjer, at *”Caroline til Slutningen hørte op at være Moder”*. Det var Riegels vurdering, at Struensee muligvis ønskede at skaffe kronprinsen af vejen, for selv at *”indpode noget af hans eget, i den Oldenborgske Stamme”*. Han fastholdt imidlertid, at Caroline Mathilde i begyndelsen var en kærlig moder: *”Vel udartede Caroline, men naar vi tale om hende som en kiærlig Moder, saadan som hun begyndte, da haver dog hendes valgte Opdragelses Plan store Fordele for den hidtil brugte Kongelige”*.⁶⁶

Et andet syn på sagen ses i et brev fra forfatteren Dorothea Biehl skrevet i 1784 til Johan Bülow, som var Biehls fortrolige. Heri beskriver Biehl, at dronningen og Struensee var blevet beskyldt for at trakte kronprinsen efter livet ved at bade ham morgen og aften i koldt vand, give ham grov kost og et koldt værelse. Da rygterne og misfornøjelsen tog til, havde Struensee ladet et lille korps af vagter samle ved Hirschholm af forsigtighedsgrunde, hvilket dog blot øgede befolkningens mistillid.⁶⁷ Biehl mente ikke, der var hold i rygterne, og hun skriver, hvordan alt blev drejet i smædekampagnen mod Struensee og dronningen:

”For at hindre det Modsigende, der laae i, at en Moder, der viste saa megen Kierlighed og Omhue for sit Barn, at hun aldrig forsømte at være selv tilstæde naar han blev badet, og selv klæde ham i og af, [skulde kunne trakte ham efter Livet], saa udlagde man det som et Bevis paa hendes umenneskelige Haardhed imod ham,

⁶⁴ Reverdil: *Struensee*, 1916, s. 167.

⁶⁵ Reverdil: *Struensee*, 1916, s. 168.

⁶⁶ Riegels: *Kronprints Frederich*, 1786, s. 20-21.

⁶⁷ Biehl: *Biehl's breve*, 1901, s. 79.

at hun gjorde det selv, som en anden havde udført med meere Lemfældighed og Medynk over den imod Prindsen øvede Grumhed".⁶⁸

Her fremhæver Biehl, hvordan Caroline Mathilde personligt tog sig af kronprinsen, hvilket hun så som et udtryk for dronningens kærlighed til sit barn. Overordnet viser de forskellige syn på Caroline Mathildes moderskab i opdragelsen af kronprinsen, at selvom meningerne var delte, så bliver Caroline Mathilde i starten karakteriseret som en kærlig mor, der siden lod sig styre af Struensee. Måske refererer Biehl til Riegels beretninger, men uanset hvad fremgår det af disse, at nogen udlagde Caroline Mathilde som umenneskelig hård ved kronprinsen, hvor *"Hun hørte op at være Moder"*, mens andre så hendes personlige pleje og nærhed til sønnen, som et udtryk for hendes *"Kierlighed og Omhue"* for ham. Det fremgår dog både af Biehl og Reverdil, at dronningen tog aktiv del i kronprinsens opdragelse ved selv at bade ham og være sammen med ham, når hun kunne.

Isenesættelse af moderskabet

Under opholdet på Hirschholm Slot besluttede Caroline Mathilde og Struensee at få udført et familieportræt af dronningen og kronprinsen tiltænkt Caroline Mathildes bror, hertugen af Gloucester, som havde besøgt hoffet i København i 1769. Imidlertid havde det projekterede maleri en anden hensigt, idet det skulle demonstrere den ømme moderlykke og naturlige børneopdragelse på Hirschholm. Struensee henvendte sig personligt til maleren Peder Als den 1. juli 1771 med nøje instrukser om, at Als skulle udføre to tegninger til maleriet. Det ene skulle være: *"Dronningen liggende paa en Sofa i daglig Dragt, med Dameturban, Prinsen i sin skotske Habit staaende ved hende Side. Han lægger sin Haand i hendes Skød, hun holder en Bog i Haanden"*. Det andet motiv skulle være: *"Dronningen siddende i en Lænestol med den ene Fod lagt op paa en Taburet og støttende sig med den ene Arm til et Bord, idet hun læser i en Bog. Prinsen staar ved hendes Side i samme stilling som forhen anført"*.⁶⁹

⁶⁸ Biehl: *Biehl's breve*, 1901, s. 78.

⁶⁹ Elling: *"Omkring et gruppeportræt"*, 1944, s. 5.

Fig. 5: Udkast nr. 1. Peder Als portrætopstilling af Caroline Mathilde og kronprinsen med motivet med dronningen siddende i en lænestol med prinsen ved sin side. Det er udført i et gemak med gule ornamenter på væggene og udsigt til espalier-galleri i baggrunden af Hirschholm Slot. Det var denne komposition og tegning dronningen og Struensee foretrak jf. markeringen med et kryds (Elling: Omkring et gruppeportræt, 1944, s. 5-6). Akvarel, 1771, Statens Museum for Kunst.

Fig. 6: Udkast nr. 2. Peder Als portrætopstilling af Caroline Mathilde og kronprinsen med samme komposition som Tegning 1 med små variationer. Akvarel, 1771, Statens Museum for Kunst.

Fig. 7: Udkast nr. 3. Peder Als anden komposition af Caroline Mathilde og kronprinsen, hvor dronningen ligger på en sofa med prinsen stående ved sin side. Akvarel, 1771, Statens Museum for Kunst.

Fig. 8: Udkast nr. 4 til gruppebillede af dronning Caroline Mathilde med kronprins Frederik. Det er en variation af den anden komposition, hvor dronningen skildres liggende på en sofa med kronprinsen ved sin side. Akvarel, 1771, Statens Museum for Kunst.

Als var i Hirschholm den 4. juli 1771, og kort tid efter havde han komponeret fire udkast over de to temaer til Struensee og dronningen, som han forelagde for dem den 16. juli, hvor de valgte deres foretrukne motiv. I mellemtiden var dronningen den 7. juli nedkommet med Louise Augusta, og derfor skulle prinsessen også med på portrættet, hvilket Struensee gav nye instrukser for

På skitserne fremstilles dronningen som det naturlige menneske i afslappet positur. Hun optræder uden de kongelige attributter, der ellers viser hendes rang, hvilket ifølge Elling gør dette til antageligt det ældst kendte monumentale portræt af en regerende dronning uden barokkens repræsentative apparat.⁷⁰ Portrættet var dermed et brud på etiketten.

Prinsens naturlighed fremhæves med trillebøren og vandkanden, der viser barnet, der sysler i sin have, hvormed naturen bringes ind i billedet. Koblingen mellem menneske og natur var en af grundstammerne i oplysningstidens verden og pædagogik, hvor barnets opdagelse af verden foregik ude i naturen, hvorfor naturen ifølge kunsthistorikeren Anna Schramm Vejlbj gjorde sit indtog i barneportrætterne.⁷¹

Vejlbj påpeger, hvordan børneportrætter *"manifesterer den revolution inden for pædagogiske metoder og barndomsopfattelse, der finder sted i løbet af 1700-tallet"*.⁷² Det gav sig til udtryk ved, at barnet ikke længere blev iscenesat som en voksen, men skildres som en livlig og tryk personlighed i sin egen ret og med egne værdsatte egenskaber. Rousseaus idealer inspirerede således også tidens førende portrætmaler Jens Juel i sine portrætter af fornemme, ammende mødre i slutningen af 1770'erne, hvor fokus lå på det tillidsfulde forhold mellem barn og mor.⁷³ Det er dette nye syn på barnet, der også afspejles i Als skitser af Caroline Mathilde og kronprinsen allerede i begyndelsen af årtiet.

På samme tid planlagdes også udgivelsen af en række kobberstik af *"Frederik VI's barnelege"*. Johan Edvard Mandelberg og Peter Cramer skildrede i løbet af foråret og sommeren 1771 kronprinsens og hans kammerat Carls daglige liv i Hirschholm og på Christiansborg i en serie tegninger, der skulle være forlæg for raderinger

⁷⁰ Elling: *"Omkring et gruppeportræt"*, 1944, s. 10.

⁷¹ Vejlbj, *Barndommens lande*, 2021, s. 203.

⁷² Vejlbj: *"Voksenlivets prisme"*, 2017. s. 9.

⁷³ Vejlbj: *Barndommens lande*, 2021, s. 181, 188; Vejlbj: *"Voksenlivets prisme"*, 2017. s. 9-10.

af Georg Hass og Meno Hass. Drengene gengives ofte alene i færd med at spise, bade og lege med hinanden.

Seks blade blev stukket, men de udkom aldrig i en samlet bog.⁷⁴

Fig. 9: "Frederik VI's Barnelege", 1771. Kobberstik dateret 1772 af Georg Haas 1751–1817 efter Johan Mandelberg 1730–1786. Opdragelsen af kronprins Frederik blev skildret i en lang række tegninger og raderinger udført på hhv. Christiansborg og Hirschholm Slot. 52 tegninger er bevaret. Det er genrebilleder, som viser kronprinsen og hans kammerat Carl i gang med en leg. Kunstneren har skildret de to noget ensomme børn i de store tomme sale. Billedet viser for første gang i Danmark legende børn i praktisk tøj, hvor de ikke skildres som små voksne (Andersen: Danske dragter, 1977, s. 160; Gether: Kronprins og menneske, 1988, s. 10-11). Statens Museum for Kunst.

⁷⁴ Elling: "Mandelberg", 1938, s. 504-505.

Det endelige portræt nåede aldrig at blive fuldført inden Struensees arrestation i januar 1772.⁷⁵ Bestillingen af Als portræt var orkestreret af Struensee – antageligt som et modsvar på rygterne om kronprinsens mishandling. Men bestillingen og kompositionen var godkendt af dronningen, hvilket viser Caroline Mathildes brud med etikette og normer for dronningerollen.

Den hengivne eller fraværende mor?

Opfattelserne i samtiden af Caroline Mathildes moderskab peger overordnet set i to forskellige retninger: På den ene side betragtedes hun som den kærlige moder, der beundredes for at bryde normen ved at amme og personligt tage sig af sine børn i tråd med oplysningstidens idealer om børnepleje. På den anden side skildres hun som en fraværende, viljeløs mor, der overlod opdragelsen af den lille kronprins til Struensee, så snart han kom ind i billedet. Spørgsmålet er, hvordan forskningen har forholdt sig til de forskellige opfattelser af hendes moderskab?

Hvad angår det første aspekt med billedet af den omsorgsfulde moder, påpeger Bregnsbo, at udover lykken over at være blevet moder, kan drivkraften til personligt at tage sig af sine børn skyldes, at hun med fødslen af tronarvingen havde opfyldt sin vigtigste pligt som dronning, hvorfor det var blevet en personlig succes for hende. Imidlertid kunne hun også praktisere det, fordi det forventedes af hende, eftersom hun var niece af den meget populære, nu afdøde dronning Louise, der selv havde taget personligt del i sine børns opdragelse, og som ligesom Caroline Mathilde kom fra England.⁷⁶ Men samtidens forundring og beundring af Caroline Mathildes aktive deltagelse i sine børns pleje og opdragelse peger på, at det ikke var noget, der var forventet af hende, men noget hun selvstændigt påtog sig, selvom det ikke var normen.

Det andet aspekt er kritikken af Caroline Mathilde, der svigtede som mor og lod Struensee hårdhændet opdrage kronprinsen. Som Elling skriver: *"Med den viljeløse dronnings samtykke havde Struensee taget den lille kronprins Frederiks opdragelse i sin hånd; han anlagde den som en hærdningsproces for det svagelige og*

⁷⁵ Vejlbj: *Barndommens lande*, 2021, s. 179.

⁷⁶ Bregnsbo: *Caroline Mathilde*, 2007, s. 87-88.

*sære barn og førte sine Rousseau'ske principper ud i livet med vanlig hårdhændet doktrinarisme".*⁷⁷

Det samme gælder til en vis grad Ellen Jørgensen og Johanne Skovgaard, som i deres klassiske værk om danske dronninger fremfører, at Rousseaus ideer blev formidlet til Caroline Mathilde gennem Struensee: *"Det var denne Caroline Mathildes pædagogiske Iver, der siden hen gjorde hende til en saa lærevillig Discipel af Struensee og fik hende til med ubøjelig Konsekvens at opfostre Kronprinsen efter Rousseaus Methode".*⁷⁸

Senest har Olden-Jørgensen argumenteret for samme standpunkt med udgangspunkt i kilderne Bülow og Riegels.⁷⁹

Ved kun at rette blikket på dette ene aspekt af Caroline Mathildes moderskab, mister man imidlertid forståelsen af det første aspekt, den nære spædbarnspleje, som hun også praktiserede. Begge perspektiver hører med til det billede, der i samtiden tegnede sig af hendes moderskab.

Derudover bør opfattelsen af Caroline Mathildes viljeløshed og manglende nærvær ved kronprinsens opdragelse nuanceres. Som også Amdissen og Bregnsbo påpeger, er det overvejende sandsynligt, at Caroline Mathilde, der var belæst, selv havde læst værker af Rousseau, som var tidens store modefilosof.⁸⁰ Desuden har Olden-Jørgensen påvist, hvordan hun, før hun mødte Struensee, havde sat sig ind i tidens opdragelseslitteratur, jf. kilderne fru Gabel og Riegels.⁸¹ Ifølge Riegels var det sågar Caroline Mathildes egen store *"Opdragelses Plan"* at hærde kronprinsen, hvilket med Struensees rådgivning dog blev *"drevet til Grusomhed"*.⁸²

Alt i alt vidner det om en selvstændig stillingtagen til børnepleje og opdragelse. Når Reverdil og Biehl fremhæver, hvordan hun altid viste sig med børnene efter aftensmaden og selv badede den lille kronprins, så peger det på en dronning, der også tog aktivt del i børneplejen i tråd med Rousseaus tanker.

⁷⁷ Elling: *"Mandelberg"*, 1938, s. 502.

⁷⁸ Jørgensen og Skovgaard: *Danske dronninger*, 1910, s. 289-290.

⁷⁹ Se f.eks. Olden-Jørgensen: *Børn som ingen andre*, 2025, 94.

⁸⁰ Bregnsbo: *Caroline Mathilde*, 2007, s. 142; Amdissen: *Til nytte og fornøjelse*, 2002, s. 117.

⁸¹ Amdissen: *Til nytte og fornøjelse*, 2002, s. 119; Fjelstrup: *Karoline Mathildes Hof*, 1909, s. 93; Olden-Jørgensen: *Børn som ingen andre*, 2025, s. 96-97; Riegels: *Kronprints Frederich*, 1786, s. 18.

⁸² Riegels: *Kronprints Frederich*, 1786, s. 18-20.

Sammenligning med andre dronninger

Som Vivi Jensen påpeger, var det normen for fyrstebørn, at de blev opfostret af barnepiger fra fødslen, og med Asser Amdissens ord, var det ikke normalt for en dansk dronning af amme sine børn i 1770'erne.⁸³ I det følgende vil Caroline Mathildes moderskab blive set i lyset af nogle andre fyrstinders børnepleje i samtiden, som syntes optaget af oplysningstidens tanker herom.

Først skal nævnes den danske dronning Louise (1724-51), der ligesom Caroline Mathilde var af engelsk herkomst. Bregnsbo fremhæver, at Louise insisterede på selv at opdrage sine børn, hvilket var usædvanligt indenfor aristokratiet, men som var med til at gøre hende populær.⁸⁴ Som tidligere nævnt kobler Bregnsbo Caroline Mathildes personlige pleje af sine børn sammen med dronning Louises: *"der kan også tænkes den mulighed, at det simpelthen var noget, der blev forventet af en dronning, der kom fra England. Caroline Mathildes faster, dronning Louise, var blevet så populær i Danmark netop ved at deltage aktivt i børneopdragelsen"*.⁸⁵

Men da Caroline Mathilde synes selvstændigt at have taget stilling til sine børns pleje og opdragelse, peger meget på, at hun ikke praktiserede det naturlige moderskab alene på baggrund af omgivelsernes forventninger til hende.

Katarina 2. af Rusland (1729–1796) var optaget af oplysningstidens ideer og korresponderede med Voltaire, Diderot og andre oplysningsfilosoffer. Hun ammede dog ikke selv sin børn, og hendes søn, storfyrst Paul Petrovitj, blev fjernet fra hende umiddelbart efter fødslen i 1754. Efter sin magtovertagelse i 1762 søgte hun at opdrage ham til en oplyst fyrste gennem en rationel og moralsk dannelse inspireret af Locke og Montesquieu.⁸⁶

Ifølge historikeren Carolyn Harris var Marie Antoinette af Frankrig (1755-1793) bevidst om mødres rolle i

⁸³ Jensen: "Danmarks brud", 2000, s. 113; Amdissen: *Til nytte og fornøjelse*, 2002, s. 119.

⁸⁴ Bregnsbo: *Danish Absolutism*, 2004, s. 349.

⁸⁵ Bregnsbo: *Caroline Mathilde*, 2007, s. 141-142.

⁸⁶ Tetzkauff, *Katarina den Store*, 1996, s. 84-86; Massie, *Catherine the Great*, 2011.

børneopdragelsen. Hun fik sit første barn i 1778, og hun ammede sine børn og tilstræbte at være i fysisk nærhed til dem. Som Harris understreger, blev disse praksisser i samtiden anset for attraktive for en aristokratisk eller borgerlig kvinde, men ikke som passende for en dronning. For at praktisere det naturlige moderskab var det nødvendigt at skabe en hjemlig sfære, hvilket havde den betydning, at den kongelige familie blev fjernet fra det offentlige blik ved det franske hof, hvilket vakte kritik.⁸⁷ Efter tronarvingens fødsel i 1781 foretrak Marie Antoinette at lege bondepige i sin lystgård, Le Hameau, i parken ved Trianon i Versailles klædt i simple bomuldskjoler i overensstemmelse med Rousseau. Det var dette ideal, som Caroline Mathilde 10 år forud havde praktiseret under opholdet på Hirschholm Slot.⁸⁸

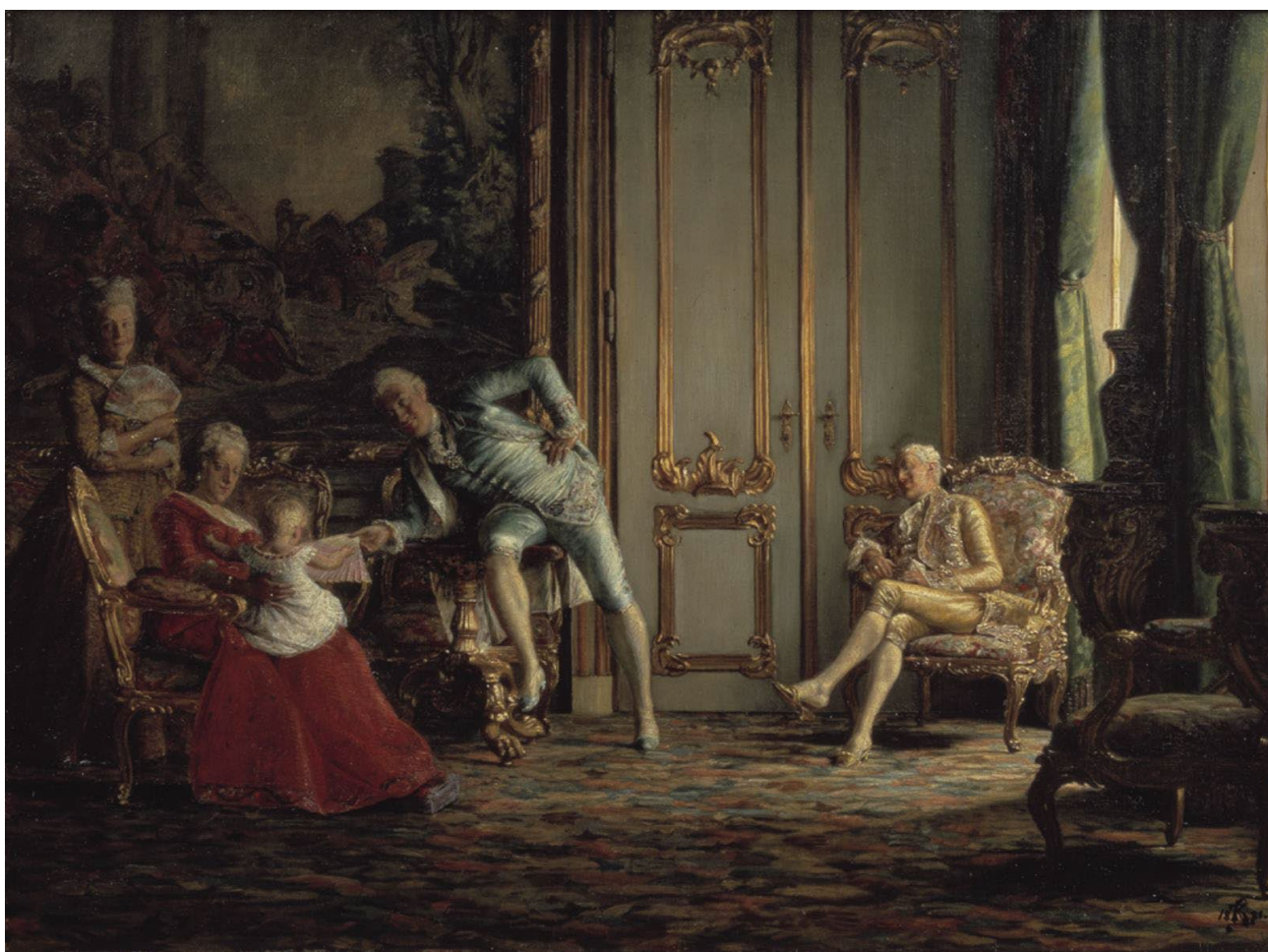

Fig. 10: Et interiør fra forrige århundrede. Historiemaleri af Kristian Zahrtmann fra 1881, hvor Caroline Mathilde er skildret som den hengivne moder med sit barn på skødet. Olie på lærred. Statens Museum for Kunst.

⁸⁷ Harris: *Queenship*, 2015, s. 121-123.

⁸⁸ Andersen: *Danske dragter*, 1977, s. 95-96.

Set i sammenhæng med andre samtidige fyrstinder står Caroline Mathilde således som et tidligt eksempel på en dronning, der ammede og personligt plejede sine børn i tråd med oplysningstidens idealer. Spørgsmålet er, om dette billede af hende også levede videre i den nære eftertid?

Caroline Mathilde i den nære eftertid

I sin samtid blev Caroline Mathilde som nævnt hyldet af Lodde for *"ved sit eget höyformaaende Eksempel"* selv at have ammet.⁸⁹ Der er flere vidnesbyrd om, Caroline Mathildes amning også blev husket i den nære eftertid. Som tidligere nævnt fremhæver Riegels i 1786 hendes amning som et tegn på moderkærlighed.⁹⁰ At kendskabet til Caroline Mathildes amning nåede ud over landets grænser, ved vi fra den engelske kvinderetsforkæmper Mary Woolstonecraft (1759-97), som i 1795 besøgte Sverige, Norge og Danmark, og som året efter fik udgivet sine rejsebreve skrevet til Gilbert Imlay i London. I rejsebrevene beskriver hun, hvordan hun i København var blevet vred over at have overhørt angreb på Caroline Mathildes moderskab, hvilket hun kommenterede på følgende måde:

*"She [Caroline Mathilde] was censured, with the most cruel insinuation, for her management of her son, though, from what I could gather, she gave proofs of good sense as well as tenderness in her attention to him. She used to bathe him herself every morning; insisted on his being loosely clad; and would not permit his attendants to injure his digestion by humouring his appetite. She was equally careful to prevent his acquiring haughty airs, and playing the tyrant in leading-strings. The Queen Dowager would not permit her to suckle him; but the next child being a daughter, and not the Heir-Apparent of the Crown, less opposition was made to her discharging the duty of a mother."*⁹¹

Woolstonecraft var pro-engelsk og derfor ikke helt uhildet i sit syn på Caroline Mathilde, men at en så toneangivende kvinde fremhæver Caroline Mathildes moderskab, herunder hendes amning, viser, at kendskabet til Caroline Mathildes børnepleje var udbredt også 20 år efter begivenhederne fandt sted.

⁸⁹ Rebours: *Raad til Mødre*, 1771, forord.

⁹⁰ Riegels: *"Kronprints Frederich"*, 1786, s. 17.

⁹¹ Woolstonecraft: *Letters*, 1796, s. 152-153.

Derudover må udgivelsen af rejsebrevene i sig selv have været med til at udbrede kendskabet hertil i forfatterens samtid. Endelig understreger beskrivelsen, at der fortsat var divergerende opfattelser af Carolines Mathildes moderskab, hvor hun både blev fremhævet som den hengivne moder og blev kritiseret, hvad angår plejen af kronprinsen.

Som Løkke påpeger, var mødrenes diegivning et vigtigt symbol for den reformivrige del af overklassen. Oplysningstidens dyrkelse af moderkærligheden og diegivningen kan ifølge Løkke have medført, at mødrene i overklassen både ammede hyppigere og længere, og at det blev moderne i den mest fashionable del af overklassen selv at amme.⁹²

At amning dannede mode blandt overklassens mødre i oplysningstidens Danmark, ses bl.a. af Frederikke Charlotte Reventlow, som i sin dagbog i perioden 1775 til 1779 skriver om amning som en naturlig pligt og lod sig afbilde med barnet ved brystet.⁹³ Også Vejlbj fremhæver, hvordan nogle blandt de øverste i samfundet fandt det fashionabelt selv at amme, hvilket bl.a. kom til udtryk i portrætkunsten i slutningen af 1770'erne.⁹⁴ Det var med Løkses ord en modepræget bølge, der langsomt aftog, hvor 1830'erne igen dyrkede overklassekvindens sårthed og åndelighed med ophævelsen af den fysiske krop som idealet.⁹⁵

Konklusion

I artiklen er det blevet undersøgt, hvorledes Caroline Mathilde praktiserede sit moderskab, og hvordan billedet af dette blev formet og var udbredt i samtiden og den nære eftertid. Som søster til den engelske konge Georg 3. besad Caroline Mathilde med Orrs definition en vigtig dynastisk kapital. Som niece til den populære dronning Louise var forventningerne da også store til endnu en dansk dronning af engelsk herkomst, og Caroline Mathildes naturlighed blev fremhævet både ved hoffet og i hendes egen selvforståelse. Det var et brud på normen, at en dronning selv ammede sine børn, men Caroline Mathilde ammede Louise

⁹² Løkke: *Døden i barndommen*, 1998, s. 219.

⁹³ Løkke: *Døden i barndommen*, 1998, s. 219, noter s. 230; Reventlow: *Vore opblomstrende Børn*, 1990.

⁹⁴ Vejlbj: *Barndommens lande*, 2021, s. 181.

⁹⁵ Løkke: *Døden i barndommen*, 1998, s. 219.

Augusta og måske også kronprinsen, som dog også havde en amme. Dermed skrev Caroline Mathilde sig ind i den debat om amning, der eksisterede i samtidens børneplejelitteratur, hvor først Basedow og siden Rousseau var stærke fortalere for, at mødre selv ammede. Som historikeren Anne Løkke har påpeget, havde oplysningsprojektet omkring Rousseau fokus på naturens rolle og på *moderens mælk, tid og kærlighed*,⁹⁶ hvilket her definerer det naturlige moderskab.

To modstridende opfattelser af Caroline Mathildes moderskab syntes at have floreret i samtiden. På den ene side blev hun hyldet for at amme og personligt at pleje sine børn. På den anden side kritiseredes hun for at være fraværende som mor, hvad angår opdragelsen af den lille kronprins, som blev overladt til Struensees opdragelse efter Rousseaus idealer. Men helt fraværende i forhold til kronprinsens opdragelse syntes Caroline Mathilde imidlertid ikke at have været. Kilder fremhæver, hvordan hun altid viste sig med børnene efter aftensmaden, og hvordan hun selv badede den lille kronprins. Det tegner et billede af en dronning, der selvstændigt både var indforstået med og praktiserede den naturlige børnepleje i tråd med Rousseaus tanker. Antageligt for at imødegå rygterne om misrøgt af kronprinsen, blev Caroline Mathildes naturlige moderskab iscenesat ved bestilling af Als gruppeportræt under opholdet på Hirschholm Slot. Skildringen af det ømme moder-barn forhold var ifølge Vejlbj i fuld overensstemmelse med Rousseaus idealer om naturens betydning og barndommen som en livsalder i egen ret. Selvom udførelsen af portrættet var nøje orkestreret af Struensee, var både bestilling og komposition godkendt af Caroline Mathilde, som også hermed brød med etikette og normer for fremstillinger af dronninger i portrætkunsten.

Set i lyset af andre samtidige oplysningssindede dronninger var Caroline Mathilde et tidligt eksempel på en dronning, der ammede og personligt plejede sine børn. Caroline Mathildes egen praktisering af det naturlige moderskab blev fremhævet som eksemplarisk både i samtidens børneplejelitteratur og i den nære eftertid af blandt andet en så markant stemme som kvindesagsforkæmperen Mary Woolstonecraft. Mødrenes amning var ifølge Løkke et vigtigt symbol for den reformivrige del af overklassen, og det blev moderne for den mest

⁹⁶ Løkke: *Døden i barndommen*, 1998, s. 239.

fashionable del af overklassen selv at amme.⁹⁷

Som Norbert Elias har påpeget, skaber en bestemt klasse i samfundet modeller for andre klasser, som modtager og assimilerer disse modeller.⁹⁸ I kraft af sin status som dronning, og dermed som tilhørende den øverste elite i samfundet, kan Caroline Mathilde ikke alene ses bannerfører for, men også som en rollemodel for praktiseringen af det naturlige moderskab, hvor amning, moderkærlighed og den personlige pleje af barnet skabte en ny definition af kvinders rolle. Derfor er historien om Caroline Mathilde også historien om en foregangskvinde for praktiseringen af det naturlige moderskab.

Tak til

En stor tak til Murermester Nicolai A. Olsen & Hustrus Mindelegat for økonomisk støtte til projektet.

⁹⁷ Løkke: *Døden i barndommen*, 1998, s. 219.

⁹⁸ Elias: *Civilizing Process 1*, 1978, s. 116-117.

Arkivalier

Bülow, Johan: *Forsøg og Bidrag til Biografier af danske Personer*, KB NKS 2913.

Trykte kilder

Basedow, Johann Bernhard: *Sikker Vejledning til den bedste Børneopdragelse i alle Stænder, hvorved tillige vises de syv første Leveaars Vigtighed, i hvilke Grunden til Dyd og Religion allerede bør lægges*, København, Johan Rudolph Thiele, 1759.

Biehl, C. D.: *Charlotte Dorothea Biehl's Breve om Kong Christian VII*, udg. Louis Bobé, København: Otto B. Wroblewski's Forlag, 1901.

Bobé, Louis: *Efterladte papirer fra den reventlowske familiekreds i tidsrummet 1770-1827. Meddelelser af arkiverne paa Pederstrup og Brahetrolleborg*, 3., København: Lehmann & Stages Forlag, 1896.

Friis, Aage (red.): *Bernstorffske Papirer. Udvalgte Breve og Optegnelser vedrørende Familien Bernstorff. I tiden fra 1732 til 1835*, København–Kristiania: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, 1904.

Friis, Aage: "Det danske hof i 1770. Skildret ved samtidige breve", *Særtryk af Tilskueren*, København: Thielses Bogtrykkeri, 1900.

Hansen, M.(red): *Inkvisitionskommissionen af 20. januar 1772. Bind 1. Udvalg af dens papirer og brevsamlinger til oplysning om Struensee og hans medarbejdere*, 1. Udg. København, 1824.

Rebours, Madame A. le: *Raad til Mødre som ville selv opamme deres Børn*, København, 1771.

Reverdil, E. S. F.: *Struensee og det danske Hof 1760-1772*, København, 1916.

Reventlow, Frederikke Charlotte: *Vore opblomstrende Børn*, Bjørn, C. red., Odense: Landbohistorisk Selskab, 1990.

Riegels, N.D: "Udkast til kronprints Frederichs opdragelses historie (1786)", S. Olden-Jørgensen (udgiver) i: *Danske Magazin: indeholdende bidrag til den danske histories oplysning*, udgivet af Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie, 2021, Bd. 54, s. 9-54.

Woolstonecraft, Mary: *Letters written during a short residence in Sweden, Norway, and Denmark*, (1796), Poston, Carol H. red., University of Nebraska Press Lincoln & London, 1976.

Litteratur

Amdissen, Asser: *Til nytte og fornøjelse. Johann Friedrich Struensee 1737-1772*, København: Akademisk Forlag, 2002.

Andersen, Ellen: *Danske dragter. Moden i 1700-årene*, København: Nationalmuseet, 1977.

Badinter, Elisabeth: *Kærlighed i tilgift. Moderkærlighedens historie (17.-20. århundrede)*. Viborg: Chr. Erichsens Forlag, 1. udg. 1980, 1981.

Bartholdy, Niels G.: "Paradeslottets hverdag", I Kristian Hvidt, Svend Ellehøj og Otto Norn (red.): *Christiansborg Slot. Første bind*, København: Folketingets Præsidium, 1975, s. 315-380.

Bech, Sv. Cedergreen: *Struensee og hans tid*, Politikens Forlag, 1972.

Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*, John B. Thompson (red.), Cambridge: Polity Press, 1. udg. 1992, 1994.

Bregnsbo, M: "Danish Absolutism and Queenship", I Clarissa Campbell Orr (red.): *Queenship in Europe 1660-1815. The Role of The Consort*, Cambridge University Press, 2004, s. 344-367.

Bregnsbo, M.: *Caroline Mathilde. Magt og skæbne. En biografi*, København: Aschehoug, 2007.

Bregnsbo, M: "Enevældens dronninger og deres politiske betydning", *Personalthistorisk Tidsskrift*, 2002, 1, s.

1-48.

Christensen, Peter M.M: "De onde grever. Pressehætz i Danmark i 1772", *Hørsholm Egns Museum Årbog*, 2011, s. 36-67.

Coninck-Smith, N. D: "Barndommens historikere i midten af 1990'erne", *Historisk Tidsskrift* 1, 1995, s. 143-55.

Durkheim, Emile: *The Elementary Forms of Religious Life*, New York, 1. udg. 1912, 1995.

Elias, Norbert: *The Civilizing Process (Vol 1). The Development of Manners*, overs. af Edm. Jephcotte, New York: Urizen Books, 1. udg. 1939, 1978.

Elias, Norbert: *The Civilizing Process (Vol 2). Power and Civility*, overs. af Edm. Jephcotte, New York: Pantheon Books, 1. udg. 1939, 1982.

Elias, Norbert: *The Court Society*, Dublin: University College Dublin Press, 1. udg. 1969, 2002.

Elling, Chr.: *Hofkronik. Studier omkring Caroline Mathilde*, København: Gyldendal, 1945.

Elling, Chr.: "Omkring et gruppeportræt af Peder Als. Kongelig Familieidyl paa Hirschholm 1771," *Tidsskrift for Kunst*, 4, 1944, s. 5-11.

Elling, Chr.: "Johan Edvard Mandelberg", *Nordisk tidsskrift för vetenskap, konst och industri*, 14, 1938. s. 491-506.

Engberg, Jens: *Den standhaftige tinsoldat. En biografi om Frederik 6.* Politikens forlag, 2009.

Fjelstrup, August: *Damerne ved Karoline Matildes Hof*, København: Hermann-Petersens Forlag, 1909.

Harris, C: *Queenship and Revolution in Early Modern Europe: Henriette Maria and Marie Antoinette*, Palgrave Macmillan, 2015.

- Gether, Chr. (red.): *Kronprins og menneske. Frederik VI's Barnelege 1771*, Sorø: Vestsjællands Kunstmuseum, 1988.
- Jensen, V.: "Danmarks Brud", i: S. Heiberg (red.): *Danske dronninger i tusind år*, 2000, s. 105-126.
- Jørgensen, E. og J. Skovgaard: *Danske dronninger. Fortællinger og karakteristikker*, København: H. Hagerups forlag, 1910.
- Kamen, Henry: *Spain, 1469–1714: A Society of Conflict*. Routledge, 2001.
- Langen, U. og J. Sørensen (red.): *Rygternes magt*, København: Høst og søn, 2004.
- Langen, Ulrik (red.): *Ritualernes magt. Ritualer i europæisk historie 500-2000*, Roskilde: Roskilde Universitetsforlag, 2002.
- Langen, U.: *Den afmægtige. En biografi om Christian 7*, Jyllands-Postens Forlag, 2008.
- Locke, John: *Tanker om opdragelsen*, Viborg: forlaget Klim, 1. udg. 1693, 2016.
- Lyngby, Thomas. "Iscenesættelse", i Ulrik Langen (red.): *1700-tallet. Parykker, profit og pøbel*, Golden Days, 2010, s. 10-29.
- Lyngby, T., S. Mentz og S. Olden-Jørgensen: *Magt og pragt. Enevælde 1660-1848*, København: Gad, 2010.
- Løkke, A: *Døden i barndommen. Spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser i Danmark 1800-1920*, København: Gyldendal, 1998.
- Massie, Robert K.: *Catherine the Great: Portrait of a Woman*, Random House, 2011.
- Nielsen, C. og E. Paaske: *Danske dronninger. Efter den historiske klassiker af Ellen Jørgensen og Johanne Skovgaard*, København: Grønningen 1, 2025.
- Norrhem, Svante: *Kvinnor vid maktens sida 1632-1772*, Nordic Academic Press, 2007.

- Olden-Jørgensen, S.: "Frederik VI's hårde barndom og hans "Bedste Ven"", i N. de Coninck-Smith, M. Bøgh Rasmussen, K. Schmidt og T. Brun Petersen (red.): *Børn som ingen andre. Træk af den kongelige barndoms historie*, Den kongelige samling og Aarhus Universitetsforlag, 2025, s. 93-122.
- Olden-Jørgensen, S.: "Hofkultur, ritual og politik i Danmark 1536-1746", i U. Langen (red.): *Ritualernes magt. Ritualer i europæisk historie 500-2000*, Roskilde: Roskilde Universitetsforlag, 2002, s. 47-75.
- Olden-Jørgensen, S.: "Struensee-affæren 1770-72", i T. Lyngby, S. Mentz, og S. Olden-Jørgensen (red.): *Magt og pragt. Enevælde 1660-1848*, 2010, s. 185-213.
- Orr, C. Campbell (red.): *Queenship in Europe 1660-1815. The Role of The Consort*, Cambridge University Press, 2004.
- Popiel, Jennifer J: *Rousseau's Daughters. Domesticity, Education, and Autonomy in modern France*, University of New Hampshire Press, 2008.
- Rousseau, Jean-Jacques: *Émile eller Om opdragelsen*. Oversat af Kristen D. Spanggard, redigeret af Anne Fastrup, Valby, Borgen, orig. fra 1762, 1997.
- Skovgaard-Petersen, Vagn: "Ideer bag idyllen. Brudstykker af et pædagogisk program", i Christian Gether (red.): *Kronprins og menneske. Frederik VI's Barnelege 1771*, Sorø: Vestsjællands Kunstmuseum, 1988, s. 65-76.
- Steenstrup, J.: *Den danske Kvindes Historie fra Holbergs Tid til vor 1701-1917*, København, 1917.
- Tetzlaff, Marie: *Katarina den Store*, Gad, 1996.
- Vejlby, Anna Schramm: "Barndommens lande", i Thyge Christian Fønss-Lundberg og Anna Schramm Vejlbj (red.): *Jens Juel. En europæisk mester*, Forlaget Grønningen 1, 2021, s. 175-209.
- Vejlby, Anna Schramm: "Voksenlivets prisme. Barndom i dansk billedkunst", *Passepartout. Skrifter for kunsthistorie*, 20. årg., 2017, s. 8-36.